

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΒΔΕΛΑΣ Ο ΡΑΨΑΝΙΩΤΗΣ ΚΑΙ Η ΔΙΕΝΕΞΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΟΝ «ΑΣΕΒΗ» ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟ ΤΟΝ ΑΚΑΡΝΑΝΑ

Το 1800 ο λόγιος Δημήτριος Γοβδελάς ο Ραψανιώτης κυκλοφόρησε, σε ηλικία 20 ετών, το πρώτο ή ένα από τα πρώτα του βιβλία, με τον τίτλο «*Ο εξωστρακισμός του ασεβούς Χριστοδούλου του Μονοθάλμου του εξ Ακαρνανίας...*». Το βιβλίο αυτό περιέχει, μεταξύ των άλλων, και τον αφορισμό του Χριστοδούλου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε το τελευταίο συμβάν μιας διαμάχης η οποία κράτησε 14 χρόνια και στην οποία ενεργό συμμετοχή είχε και ο επίσκοπος Πλαταμώνας και Λυκοστομίου Διονύσιος Μιχαήλ, θείος του Δημητρίου Γοβδελά.

Το κείμενο που θα ακολουθήσει περιλαμβάνει σύντομα βιογραφικά του Δημητρίου Γοβδελά και του Χριστοδούλου του Ακαρνάνος, ακολουθεί η περιγραφή της διένεξης μέσα από δημοσιεύματα σε βιβλία ή φυλλάδια και τελειώνει με τη σύντομη περιγραφή του βιβλίου του Δημητρίου Γοβδελά.

Ο Δημήτριος Παναγιώτου Γοβδελάς [1780-1831].

Γεννήθηκε στη Ραψάνη το 1780. Η μητέρα του ήταν αδελφή του επισκόπου Πλαταμώνας και Λυκοστομίου Διονυσίου. Επομένως μεγάλωσε και ανατράφηκε σε μία οικογένεια, πολλά μέλη της οποίας διακρίθηκαν στα γράμματα, τις επιστήμες και το εμπόριο. Τα εγκύκλια μαθήματα τα διδάχθηκε στη Ραψάνη. Διδάσκαλοί του ήταν ο Ιωνάς Σπαρμιώτης και ο Αργύριος Παπαρρίζος. Μάλιστα αναφέρεται ότι ο Γοβδελάς ξεπερνούσε όλους τους συνομηλίκους του στην εξυπνάδα και την οξύτητα του πνεύματος και οι γνώσεις του θεωρούνταν ασυνήθιστα ώριμες για την ηλικία του. Το 1798, σε ηλικία 18 ετών, βρέθηκε για ανώτερες σπουδές στην Βασιλική Ακαδημία της Πέστης όπου σπούδασε Φιλοσοφία, Μαθηματικά και Χημεία. Το 1800, όντας φοιτητής, δημοσίευσε το βιβλίο που αναφέραμε «*Ο εξωστρακισμός του ασεβούς Χριστοδούλου...*». Το 1804 αποφοίτησε από την Ακαδημία του Ιασίου με το δίπλωμα της Φιλοσοφίας. Ακολούθησαν ταξίδια σε χώρες της Κεντρικής Ευρώπης [Βιέννη, Παρίσι και αλλού], όπου γνωρίστηκε με σημαντικές φυσιογνωμίες του γαλλικού και ελληνικού Διαφωτισμού [Barbie de Bocage, Άνθμος Γαζής και άλλοι]. Το 1808 διορίστηκε, για τρία χρόνια, καθηγητής Φιλοσοφίας και Μαθηματικών στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου. Το 1816 βρέθηκε ξανά καθηγητής στην ίδια Σχολή, όπου αντικατέστησε τον τυρναβίτη λόγιο Στέφανο Δούγκα. Όμως το 1821, έπειτα από τα επαναστατικά γεγονότα αυτονομίας των Ελλήνων, καταργήθηκαν με σουλτανικό φερμάνι οι Ηγεμονικές Ακαδημίες, με την πρόφαση ότι αποτελούσαν «φωλεές επαναστατών». Οι Οθωμανοί δήμευσαν την περιουσία του και αχρήστευσαν πολλά χειρόγραφα του, έτοιμα προς δημοσίευση. Η εξέλιξη αυτή τον ανάγκασε να καταφύγει προσωρινά στη Βαρσοβία και το 1830 επέστρεψε ξανά στο Ιάσιο. Το 1831, σε ηλικία 51 ετών, απε-

βίωσε, ευρισκόμενος σε έσχατη ένδεια, σύμφωνα με τους βιογράφους του.

Τα έργα του ήταν γραμμένα σε μια αρχαϊζουσα ελληνική γλώσσα, ακατάληπτη από πολλούς, ίσως επειδή παρέμεινε ανυστερήα προσηλωμένος στις αρχές του Ευγενίου Βούλγαρη.

Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι όταν εκτύπωσε το βιβλίο του *Στοιχεία Άλγεβρας*, απέστειλε πενήντα αντίτυπα για να διατεθούν δωρεάν στους μαθητές του Ελληνομουσείου Ραψάνης.

Σαν άτομο ήταν γλωσσομαθής, είχε έναν σχετικά επιθετικό χαρακτήρα και προκάλεσε σε πολλές περιπτώσεις και για διάφορους λόγους, αντιρρήσεις και συγκρούσεις. Το 1793 και ενώ ο Γοβδελάς ήταν μόλις 13 ετών, ο Χριστόδουλος ο Ακαρνάν, τον κατηγορήσε για ακατονόμαστες σεξουαλικές αδυναμίες, με γραφή η οποία δεν περιποιεί τιμή σε φιλοσοφούντα άνδρα. Είναι τέτοιες οι καταγεγραμμένες βωμολοχίες του Χριστοδούλου ώστε διστάζω πραγματικά να τις αναφέρω. Παρ' όλες όμως αυτές τις κατηγορίες, ήταν μία προσωπικότητα αναγνωρισμένη, όχι μόνον στην εποχή του αλλά και μεταγενέστερα.

Δεν θα ήταν αδιάφορο, νομίζω, να σημειώσουμε ότι το όνομα του Γοβδελά αναφέρεται, μαζί με άλλους Έλληνες, σε μυστική αναφορά του κατάσκοπου Μάρκοβιτς προς τις αυστριακές αρχές. Στην αναφορά αυτή καταγράφεται ως ύποπτος για συνεργασία που είχε με τον Άνθιμο Γαζή, με απώτερο σκοπό την απελευθέρωση των Ελλήνων από τους Οθωμανούς.

Ο Χριστόδουλος Ευσταθίου [1733-1793].

Γεννήθηκε στην Τόχωβα, το σημερινό Ξηρόμερο της Ακαρνανίας, το 1733 από ευσεβείς γονείς. Αφού γεύθηκε τα βασικά μαθήματα στην ιδιαίτερη πατρίδα του, στη συνέχεια μετέβη στο Άγιον Όρος, για να συνεχίσει τις σπουδές στην Αθωνιάδα Σχολή με καθηγητή τον «*πανεπιστήμονα*» Ευγένιο Βούλγαρη. Εκεί ασπάσθηκε και τον μοναχικό βίο. Την ίδια εποχή σπούδαζε στην Αθωνιάδα και ο μετέπειτα επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος, με τον οποίο υπήρξαν συμφοιτητές. Κάποια στιγμή ο Χριστόδουλος διέβαλε στον οικουμενικό πατριάρχη Κύριλλο τον Ε΄ τον δάσκαλό του Ευγένιο Βούλγαρη, με αποτέλεσμα να τον αποπέμψουν από την Αθωνιάδα. Ο ίδιος ο Ευγένιος δεν επαληθεύει το γεγονός αυτό. Κατά τον Χριστόδουλο η αποπομπή από το Άγιον Όρος αυτού και άλλων συμμαθητών του, οφείλονταν στο γεγονός ότι δεν συμμετείχαν «*εις ασελγείας, ακολασίας και σε παράνομα και αθέμιτα έργα*», μια κατηγορία πραγματικά πολύ βαριά. Κατά πόσον όμως ήταν αληθινά όλα αυτά, αν αναλογισθεί κανείς ότι τα γραπτά του ήταν γεμάτα από βωμολοχίες και υπονοούμενα; Έτσι παραμένει πάντα μετέωρη η αμφιβολία: πού σταματάει η αλήθεια και από που αρχίζει το ψεύδος και η ασέβεια;

Μετά την αποπομπή του από το Άγιον Όρος πήγε στη Βιέννη, όπου παρουσιάσθηκε ως λαϊκός και ενώ συμμετείχε ενεργά στα δρώμενα της ορθόδοξης κοινότητας των Ελλήνων της Βιέννης, δεν σταματούσε να κατηγορεί ανοιχτά τους μοναχούς και να αμφισβητεί τα δόγματα και τους πατέρες της Εκκλησίας. Συγχρόνως μελετούσε φιλοσοφία και εντρύφουσε στα έργα των λογίων ανδρών της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού (Berkeley, Cartesius, Leibniz, Locke, Spinosο και άλλων), με συνέπεια να

συνταχθεί με τις νεωτεριστικές ιδέες τους, τις οποίες δίδασκε και διέδιδε στους μαθητές του.

Το 1786 αρχίζει η διαμάχη του με την Εκκλησία, έπειτα από την κυκλοφορία του βιβλίου του *Περί φιλοσόφου...* Επειδή το περιεχόμενό του δέχθηκε εντονότατες κριτικές, αναγκάστηκε να υπερασπισθεί τις ιδέες του αργότερα, με το βιβλίο του *Απάντησις...*, χρησιμοποιώντας πολύ καυστική και βάνανυση γραφή, γεμάτη βωμολοχίες. Πέθανε στη Λειψία το 1793. Οι οπαδοί του ενταφίασαν το σώμα του στις 19 Αυγούστου σε μία πλατεία της πόλης και αργότερα τοποθέτησαν και την προτομή του. Τρεις μήνες μετά τον θάνατό του το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξάπेलυσε εναντίον του ανάθεμα.

Περιγραφή της διένεξης.

Όπως αναφέρθηκε, η διένεξη του Χριστοδούλου Ευσταθίου με τους εκκλησιαστικούς παράγοντες αρχίζει τυπικά το 1786, με την κυκλοφορία του βιβλίου του *Περί Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικών, Μεταφυσικών, Πνευματικών και Θείων Αρχών...* Το σύγγραμμα αυτό είναι ουσιαστικά μία εγκυκλοπαίδεια της Φιλοσοφίας και αποτελεί μετάγγιση των ιδεών του Spinoza, μέσα από μετάφραση και σχολιασμό άρθρων της γαλλικής εγκυκλοπαίδειας των D' Alembert και Diderot. Το έργο αυτό του Χριστοδούλου περιείχε, μεταξύ των άλλων, θεωρίες και θέσεις οι οποίες δεν συμβάδισαν με τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Προέβαλλε κυρίως την αρνησιθεία. Αμφισβητούσε το «*τρισυνόστατον της Θεότητος*», αρνιόταν τους πατέρες της Εκκλησίας, την αγιότητα των αγίων, την εντιμότητα και την πνευματικότητα του Ιερατείου. Οι ιδέες του αυτές, όπως ήταν φυσικό, σκανδάλισαν πολλούς και είναι άξιο περιέργειας πώς ένας μοναχός, ο οποίος σπούδασε στην Αθωνιάδα Σχολή, παρασύρθηκε από την πανθεϊστική φιλοσοφία. Το γεγονός προκάλεσε μεγάλο θόρυβο και πήρε τεράστιες διαστάσεις. Η αντίδραση της Εκκλησίας ήταν αναμενόμενη και αρχικά εκφράστηκε με αντιρρητικά κείμενα.

- Πρώτος που αντιτάχθηκε στις δοξασίες του Χριστοδούλου ήταν ο Ιωάννης Τατλικάρης από τη Ραιδεστό, αδελφός του μητροπολίτη Αθηνών Αθανασίου, ο οποίος λίγο πριν από το 1790, ενώ βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε κάποιο φυλλάδιο, με σκοπό να αναιρέσει τις ιδέες του Χριστοδούλου. Το χειρόγραφο όμως παρέμεινε ανέκδοτο και τελικά χάθηκε και έτσι δεν γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενό του.

- Ακολούθησε το 1791 ο Αθανάσιος Ψαλλίδας, ο οποίος εξέδωσε στη Βιέννη την *Επιστολή Ευγενίου του Βουλγάρους ...προς αναίρεσιν τινός φληνάφου δυσσεβούς...* Με την επιστολή αυτή ο Ευγένιος Βούλγαρης αναιρεί τα φληναφήματα κάποιου δυσσεβούς, τον οποίο δεν κατονομάζει αλλά προφανώς εννοεί τον Χριστόδουλο και απαντά στις θεωρίες του μαθητή του με συγκροτημένη επιχειρηματολογία και συγκρατημένη φανατική διάθεση.

- Όμως εκείνο το βιβλίο που εξόργισε τον Χριστόδουλο ήταν η *Ακολουθία Ετεροφθάλμου και Αντιχρίστου Χριστοδούλου του εξ Ακαρνανίας*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1793.

Στο βιβλίο αυτό προηγείται μία ξυλογραφία, η οποία παριστάνει τον Χριστόδουλο

να είναι καθισμένος σε γραφείο και να γράφει, ενώ κάποιος διάβολος πετά μπροστά του και φαίνεται να συμπαρίσταται στα γραπτά του. Δίπλα διαβάζουμε τους στίχους: «*Συνέλαβες πόνον και έτεκες ανομίαν, λάκκον γαρ ώρυξας και εν αυτώ περιπέπτωκας*».

Στη συνέχεια υπάρχει μία προσβλητική προσφώνηση προς τον Χριστόδουλο, γραμμένη από τον Αθανάσιο Πάριο και εν συνεχεία αναφέρεται το θαύμα που έγινε στο Λιτόχωρο, σε κάποιον μαθητή της Σχολής της Ραψάνης, οπαδό των θέσεων του Χριστοδούλου.

Έπεται η *Ακολουθία*, την οποία συνέγραψε, κατά την εκτίμηση του Χριστοδούλου, ο επίσκοπος Πλαταμώνος Διονύσιος Μιχαήλ. Το κείμενο του κεφαλαίου αυτού αποτελεί μία παρωδία εκκλησιαστικής ακολουθίας, διανθισμένο με σατυρικά τροπάρια, αναγνώσματα, συναξάρι και όλα τα λοιπά μέρη του τυπικού μιας λειτουργικής ακολουθίας. Εάν πράγματι η βιογραφία του Χριστοδούλου είναι έργο του Διονυσίου, γεγονός που πολλοί ερευνητές το αμφισβητούν, τότε θα πρέπει να αναθεωρήσουμε πολλά για τον χαρακτήρα, την αγαθότητα και την επιείκεια που πρέπει να διέπει κάθε ιεράρχη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αυτό διότι το κείμενο της *Ακολουθίας* είναι γεμάτο από βαρύτατες κατηγορίες και εκούσιες προσβλητικές ανακρίβειες, ασυνήθιστες σε εκκλησιαστικό άνδρα. Και δεν είναι μόνο τα φρικτά επίθετα, με τα οποία χαρακτηρίζεται ο Χριστόδουλος, αλλά, το χειρότερο, σατιρίζεται και η αναπηρία του (μονόφθαλμος), επειδή σε μικρή ηλικία έχασε το ένα του μάτι, όταν προσβλήθηκε από ευλογία. Από την ανάγνωσή του φαίνεται χαρακτηριστικά ότι ο συγγραφέας της *Ακολουθίας*, με το απαξιωτικό αυτό κείμενο ήθελε να γελοιοποιήσει τον Χριστόδουλο, αλλά δεν είναι σίγουρο αν τελικά τα κατάφερε.

Όταν ο Χριστόδουλος πληροφορήθηκε το περιεχόμενο της *Ακολουθίας*, συνέγραψε «*εν σπουδή*» την ίδια χρονιά (1793) την απάντησή του: «*Απάντησις Ανωνύμου προς τους αυτού άφρονas κατηγόρους, επονομασθείσα Περί Θεοκρατίας...*», αλλά τον πρόλαβε ο θάνατος και δεν την είδε τυπωμένη. Οι μαθητές του την εξέδωσαν δεκαπέντε ημέρες μετά τον θάνατό του, βιαστικά, γι' αυτό και το βιβλίο βρίθκει ορθογραφικών και συντακτικών λαθών. Στο έργο αυτό ο Χριστόδουλος πρωταρχικά ενοχοποιεί τον Διονύσιο, τον οποίο θεωρεί συντάκτη της *Ακολουθίας* και του προσάπτει βαρύτατες κατηγορίες «*...έχει πλύστραν, μαγείρισαν, διδασκάλαν και ιάτρισσαν, η οποία από την πρώτην του Σεπτεμβρίου έως το τέλος του Ιουνίου μηνός, τον θεραπεύει από άπαντα τα ψυχικά και σωματικά πάθη, συννευρισκόμενον ομού με αυτήν, τους δε λοιπούς δύο μήνας, τον Ιούλιον και τον Αύγουστον εξέρχεται θερίζων όπου ουκ έσπειρε, και συνάγων όθεν ου εσκόρπισεν, ως τύραννος δεσπότης, δια να έχει τους λοιπούς δέκα μήνας να τρώγει και να πίνει πλουσιώτατα με την ειρημένην ιάτρισσάν του...*».

Εκτός από τον Διονύσιο κατηγορεί επίσης, χωρίς να τους κατονομάζει, τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Αθανάσιο Ψαλλίδα. Τον Δημήτριο Γοβδελά μάλιστα, ηλικίας τότε 13 ετών, τον κατηγορεί με ακατονόμαστες λέξεις και φράσεις, υπονοώντας σαφώς κάποια σεξουαλική του ιδιαιτερότητα.

Τελικά, όπως αναφέρθηκε, το έργο αυτό στάθηκε η αφορμή να αφορισθεί ο Χριστόδουλος μεταθανάτια (Νοέμβριος 1793) από την Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Ο «Εξωστρακισμός» του Δημητρίου Γοβδελά.

Το τελευταίο επεισόδιο στη διένεξη του Χριστοδούλου με την Εκκλησία αποτέλεσε το βιβλίο του Δημητρίου Γοβδελά *Ο Εξωστρακισμός του ασεβούς Χριστοδούλου του μονοφθάλμου του εξ Ακαρνανίας...* Το 1800, σε ηλικία 20 ετών, ενώ ο συγγραφέας ήταν ήδη φοιτητής στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου, εξέδωσε το βιβλίο αυτό 42 σελίδων, σπανιότατο σήμερα, το οποίο περιέχει κατά σειράν:

- Το *Προοίμιον προς τους Ευσεβείς Αναγνώστας*, όπου μεταξύ άλλων ο Γοβδελάς μετονομάζει χλευαστικά τον Χριστόδουλο σε Χοιρόδουλο μονόφθαλμο «...τετυφλωμένον όχι τόσο κατά το σώμα, όσον κατά την ψυχήν...» και καταλήγει με την προτροπή στους Χριστιανούς «...όστις... έχει ή δωρεάν έλαβε το... ασεβές βιβλιδάριον, ευθύς... να το ρίψη εις την φωτιάν...».

- Ακολουθεί το *Φρικτόν Συνοδικόν*, δηλαδή το κείμενο του αφορισμού του Χριστοδούλου από την οικουμενική σύνοδο, με ημερομηνία Νοέμβριος 1793, δηλ. τρεις μήνες μετά τον θάνατό του.

- Και το σύγγραμμα τελειώνει με έναν επίλογο, εν είδει επιστολής του συγγραφέα προς κάποιον «Γάϊον τον Ελλογιμώτατον», πιθανότατα ανύπαρκτο πρόσωπο. Η επιστολή αυτή στην αρχή περιέχει μία σύντομη φιλοσοφική πραγματεία και συνεχίζει με την καταφορά εναντίον του Χριστοδούλου, οι θέσεις του οποίου αντικρούονται από τον Γοβδελά με την παράθεση βιβλικών ή φιλοσοφικών χωρίων.

Τα κείμενα του βιβλίου αυτού, τα οποία γράφτηκαν από τον εικοσαετή Δημήτριο Γοβδελά, εντυπωσιάζουν για την πληρότητα, την ευρυμάθεια, την πληθώρα επιχειρημάτων, την αρχαιοπρεπή γραφή, αλλά και την απουσία αντιλόγου σε όσα άθλια του προσήψε στην «Απάντηση» ο Χριστόδουλος. Έτσι ο Γοβδελάς δεν ακολουθήσε την τακτική του Διονυσίου, ο οποίος κατακεραύνωσε με προσβλητικά επίθετα τον ασεβή ετερόφθαλμο. Γι' αυτό και πιστεύεται ότι ο Γοβδελάς συμμετείχε στη διαμάχη αυτή μάλλον από συμπαράσταση προς τον θείο του Διονύσιο και όχι από προσωπική πεποίθηση.

Επίλογος

Για να εξηγήσουμε συμπεριφορές και γεγονότα αυτής της διαμάχης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι έλαβε χώρα σε μια περίοδο που ο απόηχος της γαλλικής επανάστασης και όσων προηγήθηκαν αυτής, ήταν πρόσφατος και έντονος, τόσο στους Έλληνες λογίους οι οποίοι παρεπιδημούσαν στην Κεντρική Ευρώπη, όσο και σε ολόκληρο το υποδουλωμένο γένος. Μέσα από τα κείμενα των βιβλίων που κυκλοφόρησαν κατά την διάρκεια της διαμάχης, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι καθρεπτίζονται οι αντιθέσεις δύο διαφορετικών κόσμων, οι οποίοι συγκρούονται με αβυσσαλέο πάθος. Από τη μια ο ορθόδοξος Κλήρος, «*συντηρητικός έκπαλαι*» και από την άλλη οι λόγιοι, οι οποίοι διέπονταν από τις νέες φιλοσοφικές δοξασίες που αναδύθηκαν την περίοδο εκείνη στους κόλπους των σοφών της Ευρώπης. Από την άποψη αυτή, η *Απάντησις* του Χριστοδούλου, με το αντικληρικό πνεύμα που εκφράζει, θα μπορούσε δικαιολογημένα να χαρακτηριστεί ως προοίμιο της *Ελληνικής Νομαρχίας*.

Όσον αφορά τώρα για τους δύο αναφερόμενους πρωταγωνιστές της διένεξης, πρέ-

πει να τονίσουμε εκτός των άλλων και ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα.

- Ο Δημήτριος Γοβδελάς βρέθηκε στη δίνη της διαμάχης προφανώς χωρίς να το θέλει, υπερασπιζόμενος τη θέση του θείου του και δημοσίευσε τις προσωπικές του απόψεις όταν ενηλικιώθηκε, δηλαδή επτά ολόκληρα χρόνια μετά τον θάνατο του Διονυσίου, αλλά και του Χριστοδούλου.

- Για τον Χριστόδουλο οι απόψεις δίστανται και βασικά εξαρτώνται από την οπτική γωνία με την οποία τον αντίκριζαν οι διάφοροι λόγιοι. Ο Αθανάσιος Ψαλλίδας, ο Ευγένιος Βούλγαρης και πολλοί άλλοι, που ανήκουν στην εκκλησιαστική επιρροή, τον χαρακτηρίζουν άθεο και ασεβή και τον κοσμούν με διάφορα προσβλητικά επίθετα. Αντίθετα ο Κ. Θ. Δημαράς, δύο αιώνες αργότερα, τον περιγράφει ως έναν χαρακτηριστικό τύπο φωτισμένου πνεύματος του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, ενώ ο Τρύφων Ευαγγελίδης τον κατατάσσει χωρίς ενδοιασμούς στους Διδασκάλους του Γένους.

Τελικά, μήπως πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Χριστόδουλος υπήρξε το θύμα μιας εποχής, όπου οι ιδέες του Διαφωτισμού είχαν αρχίσει να διαβρώνουν το προαιώνιο εκκλησιαστικό άτρωτο και αλάθητο;